

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДОБИ МОДЕРНІЗМУ

Розглянута теоретична і практична необхідність дослідження української культури кінця XIX – початку XX століть за допомогою філософсько-антропологічної теорії як методологічної основи дослідження.

***Ключові слова:** філософська антропологія, українська культура кінця XIX – початку XX століть, філософсько-антропологічна теорія, творчість, модернізм.*

Для сучасної України важливим є дослідження історичних та теоретичних аспектів формування української національної культури, осмислення її розвитку. Дослідження і реконструкція української культури кінця XIX – початку XX століть забезпечує безперервність існування традицій та надає змогу глибше зрозуміти її багатство та різноманітність.

До сьогодні проблеми творчого процесу, аналіз творчості окремих митців були об'єктом вивчення історії мистецтва, мистецтвознавства, художньої критики. Це обмежувало можливості більш глибокого аналізу творчого процесу, оскільки об'єктом аналізу ставали конкретні мистецькі вияви на рівні явища, а не сутності.

У кінці XIX – початку XX століть діяльність митців почала залежати винятково від їх внутрішнього світу та суб'єктивної фантазії, а мистецтво переставало виконувати функції лише зображення та відображення. Значно збагатилися виражальні засоби мистецтва, що дало змогу підсилити емоційний вплив твору на реципієнта. Йдеться про надзвичайно плідний розвиток і розквіт усього спектру мистецтва і літератури. Тому особливої актуальності та пріоритетного розвитку в українській культурі означеного періоду набули теорії художньої творчості ірраціонального, інтуїтивного, алегорично-символічного характеру.

У західноєвропейській та вітчизняній культурі *fin de siècle* сформувався принципово новий погляд на людину, визначальним для якого виступає домінування ірраціонального чинника у внутрішньому світі особистості. Особливо важливим стає проникнення у найзаповітніші таємниці людського серця, душі та психіки, у пласти, не лише свідомого, але й підсвідомого.

У методологічному арсеналі сучасних українознавчих досліджень недостатньо задіяні принципи філософсько-антропологічної теорії. Саме тому дослідження на основі застосування філософсько-антропологічної теорії як методологічної основи дозволяє дати відповідь на існування модерної культури, як європейської, так і вітчизняної на рівні сутнісного їх вияву.

Такий підхід, на нашу думку, дасть можливість розкрити особливості формування українського модернізму і провести рівнодіючу між різними історико-мистецькими та мистецтвознавчими концепціями розуміння цього процесу в українській культурі кінця XIX – початку XX століть, що і зумовило вибір теми дослідження. Мета статті полягає дослідженні можливості застосування філософсько-антропологічної теорії до аналізу української культури кінця XIX – початку XX століть.

У наукових працях останніх років український модернізм – визначне явище нашого культурного життя – нарешті дочекався реабілітації та серйозних, неупереджених оцінок. Тривалий час цей оригінальний культурний феномен залишався у ролі попелюшки в історії української літератури та мистецтва. Епоха модернізму постає як одна з найсуперечливіших віх розвитку української культури. Дослідники й досі не можуть знайти «більш чи менш переконливої концепції модернізму» [2, с. 32]. Тому для повноцінного дослідження модернізму досить важливим є не лише поява нових монографій з цієї проблематики, а й добре ознайомлення з наявними.

Український модернізм явище багатогранне, він охоплював різні сфери культури. Проте ми зупинимось на літературі. Для розгляду візьмемо студії сучасних українських літературознавців: Соломії Павличко «Дискурс

модернізму в українській літературі», Ярослава Поліщука «Міфологічний горизонт українського модернізму», Володимира Моренця «Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща», Костянтина Москальця «Людина на крижині», Тамари Гундорової «Про-Явлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація», Віри Агеєвої «Українська імпресіоністична проза», Миколи Ільницького «Від «Молодої Музи» до «Празької школи», Григорія Грабовича «У пошуках великої літератури», Юрія Андруховича «Про час і метод», Людмили Таран «Жінка як текст», Олега Ільницького «Український футуризм», Оксани Забужко «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій», Михайла Наєнка «Іван Франко: тяжіння до модернізму» тощо.

Чи не найпершим дослідженням, яке оприлюднило існування модернізму в українській літературі, є книга Віри Агеєвої «Українська імпресіоністична проза». У ній дослідниця з'ясовує поняття модернізму, яке не має канонічного трактування, лише різні авторські інтерпретації. На її думку, «сам термін «модернізм» вживається щодо українського письменства непослідовно, різні автори часто вкладають у нього різний зміст. Це пояснюється, зокрема, й тим, що в Україні модернізм тривалий час майже не привертав уваги дослідників, перш за все з політичних причин. Цей період трактувався швидше як прикрий епізод, ніж як художньо значиме явище в історії нашої культури. Невизначеним залишається навіть і коло авторів, яких більш-менш одностайно визнають модерністами. Хоча подібні проблеми існують і в інших європейських літературах, та все ж певний консенсус щодо цього на сьогодні вже здебільшого вироблений» [1, с. 24].

В. Агеєва модернізмом називає сукупність стилів, які розвинулись в українській літературі на початку ХХ століття. Вона виокремлює такі течії, як імпресіонізм, експресіонізм, символізм, неоромантизм. Даючи характеристику кожній з них, дослідниця наголошує на відсутності «чистого» стилю в історії літератури, кожен твір має ознаки, характерні кільком стилям, це сво-

го роду колаж. Також дослідниця наголошує на тому, що модернізм – це не лише сукупність стилів і течій, а й епоха в літературі, естетичний перелом на межі століть.

Агеєва виокремлює модернізм у вузкому й ширшому розуміннях. «Колі брати до уваги лише і перш за все декларації, то мусимо, справді, обмежитися «Молодою музою» й «Українською хатою». Проте якщо керуватися критерієм стильового, технічного новаторства, художнього антитрадиціоналізму тощо, то, скажімо, творчість М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини можна вважати модерністською з більшими підставами, ніж незрідка сентиментально-наївну поезію М. Вороного чи П. Карманського.

Таким чином, в ширшому розумінні терміном модернізм можна схарактеризувати той значний естетичний, художній перелом, що відбувся в українській літературі на рубежі століть. І тут важать не лише декларації окремих літературних груп, а незворотні зміни в усій естетичній свідомості, у творчості провідних митців доби, всі ті новаторські художні здобутки, що й визначили характер нової літературної епохи. Модернізм, зрозуміло, не можна розглядати поза певною сумою програмних його ідей. Але водночас не можна й обмежитися суто ідеологічними параметрами» [1, с. 4–5].

1997 року вийшла у світ монографія Тамари Гундорової «Про-Явлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація». У якій дослідниця прагнула проаналізувати мово-мислення, характерне для раннього українського модернізму, дискурсію як форму розгортання думки і як автономізацію буття слова.

В українській літературі Т. Гундорова наголошує на переході від «модернізму» до «модернізмів», на знятті «проголошеної українським модернізмом опозиції». Створюючи канон модерністів, авторка зараховує до нього також Івана Франка, а закінчує Юрієм Андруховичем і «Новою дегенерацією», тобто її хронологія модернізму сягає 90-х років ХХ століття, оскільки дослідниця інтерпретує модернізм постмодерно.

М. В. Моклиця зауважує, що вийшовши з друку в один рік (1997), але в різних місцях – Львові і Києві, – дві повновагомі монографій Т. Гундорової «Дискурсія раннього українського модернізму: постмодерна інтерпретація» і С. Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» наче знейтралізують одна одну. Ці книги засвідчили настання певного етапу в українському літературознавстві: остаточного вивільнення з полону радянських методологій і стереотипів. Хоча значна кількість науковців продовжує триматися колишніх твердинь, уже очевидно, що епіцентр науки відчутно змістився в бік західного літературознавства. Названі праці виводять на новий рівень дослідження модернізму. Водночас є надзвичайно красномовною (можна сказати – знаковою) розбіжність двох досліджень. Дві книжки мають принципово різні висновки щодо досліджуваного явища. Як це не парадоксально, але кожна з цих книг, коли б з'явилась окремо, мала б більше ваги, ніж при наявності другої [3, с. 27]. Проте ми вважаємо: не потрібно забувати загально відомий вираз, що саме «у суперечці народжується істина».

Про монографію С. Павличко можна сказати, що вона прийшла й побачила шлях української літератури під іншим ракурсом, ніж було прийнято донині. Бодай тому, що спробувала її, історію літератури, перепрочитати, маючи досвід вивчення англійських художніх текстів. Власне, С. Павличко відкидає будь-які джерела, писані з радянськими вимогами. Вона опирається на незаангажовану літературу: тексти письменників і поетів, а також дослідження або дореволюційні, або діаспори, які не перебували під впливом радянського заперечення модернізму.

С. Павличко робить хронологічну періодизацію українського модернізму, виділяючи окремо модернізм рубежу ХІХ–ХХ століть, модернізм 10-х років, модернізм 40-х років, нью-йоркську групу. Причому кожен із цих модернізмів має свої завдання і форми, заперечує своїх попередників. Адже до модернізму слід підходити не як до набору стильових, формальних або жанрових принципів, а як до певної мистецької філософії, певної моделі літературного розвитку в нашому столітті.

Соломія Павличко у «Дискурсі модернізму», намагаючись з'ясувати поняття модернізму, пише: «Якщо оглянути українську літературу ХХ століття, то може здатися, що маємо справу з літературою без модернізму. Або з немодерною літературою немодерної нації. В ній немає постатей, співмірних за масштабом із Джеймсом Джойсом чи Альбером Камю, або руху, аналогічного «Молодій Польщі» не за назвою, а за внеском у національну літературу» [6, с. 9].

Авторка з'ясовує поняття модернізму так: «Терміном «модернізм» в українській літературній історії позначені різні явища різних періодів, часто діаметрально протилежного змісту. Модернізм рубежу віків мав інші завдання й форми, ніж модернізм 10-х років. Модернізм 40-х, з яким пов'язані імена кількох письменників еміграції, досить критично настроєний щодо попередніх модернізмів. А поети нью-йорцької групи взагалі прагнули відмежуватися від усіх, у тому числі модерних, українських досвідів і традицій». Дослідниця дає свою дефініцію: «Модернізм – не група, не період, не школа, і тим більше не художній напрям, як-от символізм, неоромантизм, імпресіонізм, що останнім часом прагнуть доводити. Адже ці модернізми були настільки слабкими й нерозвинутими в галузі теоретичного обґрунтування власної художньої практики, такою обмеженою була сама практика, така навколо самих «ізмів» існувала плутанина, що йти шляхом теоретичної розбудови одного з них *post factum* малоперспективно» [6, с. 12–13].

На думку дослідниці, у поняття «модернізм» закладено розуміння модерності й естетичне ставлення до неї. Вона не заперечує, що «модерність включає певні інтелектуальні рухи, політичні напрями й соціально-економічні тенденції та передбачає постановку оптимістичних цілей. Модерність будується на певності, що теперішнє відкриває безпрецедентну еру. Нова форма людської самосвідомості має вплинути на історію» [6, с. 13].

Структура праць впливає із завдань, які ставили перед собою дослідники. Для С. Павличко насамперед важливо було з'ясувати відповідність чи

невідповідність українського модернізму домінанті модернізму як такого, що має універсальний характер, а вже на цій підставі доходити висновку, чи відбувся він в українській літературі чи ні. Висновок був радше негативний: український модернізм – це хвиля починань, спроб оновлення, які ніколи не досягали успішного завершення, бо «жодного разу модернізмові не вдавалося повністю здолати стереотипи й мову традиційної культури, відтак іманентна потреба модернізації успадковувалася наступним поколінням» [6, с. 433].

Соломія Павличко в монографії «Дискурс модернізму в українській літературі» вперше заговорила про те, що серед найважливіших опозицій, наявних у цьому дискурсі, як-от «українськість» (патріотизм)/європеїзм, закритість/відкритість культури, реалізм (правдивість)/естетизм, можна вирізнити й «ще одну ключову опозицію – жіночого та чоловічого, або феміністичного й патріархального, яку цілком ясно усвідомлювали всі учасники цього літературного дискурсу» [6, с. 69].

«Якщо порівнювати твори чоловіків і жінок, – писала Соломія Павличко, – то дисбаланс зображень і уявлень одне про одного і взаємне невдоволення одне одним видадуться очевидними. Більше того, можна сказати, що в українській літературі вже давно точиться невидима з першого погляду боротьба або війна статей» [5, с. 67].

Цю думку продовжує Костянтин Москалець у статті «Роман з дискурсом». Він наголошує на тому, що легкість письма С. Павличко зумовлена загальною феміністичною спрямованістю дослідниці. Це її перевага над здебільшого понурими і зацикленими, часто нечитабельними роботами представників маскулінного табору. Він вважає, що загальна феміністична спрямованість дослідниці викликає інтерес і повагу, бо С. Павличко сміливо підіймає табузовані раніше теми сексуальності, прихованої перманентної війни між статями, кризи традиційних вартостей і припустимості релятивного або, принаймні, критичного ставлення до тотемів сім'ї, народу, різноманітних «батьків» і «кланів», витесаних патріархальним народництвом [4, с. 180].

Дослідник переконаний, що «загалом синтетизм, сповідуваний дослідницею як творчий принцип, не може не викликати супротиву, оскільки він створює просто-таки первісно-магічну атмосферу взаємопов'язаності, де найрізноманітніші за своїми інтенціями автори (часто один автор, як, скажімо, Гнат Хоткевич, діаметрально протилежний у своїх ранніх і пізніх творах, поглядах, настановах тощо), тексти, теорії об'єднуються в могутньому хорі, суголосий спів якого під диригуванням дослідниці повинен служити одній-єдиній меті: підтверджувати, що інтерпретація українського модернізму початку ХХ століття дає змогу побачити його (модернізм) в контексті європейської культури не обділеним, неповним, а диференційованим, динамічним і значущим процесом» [4, с. 155].

Усі згадані дослідниці активно продовжували досліджувати гендерну та феміністичну проблематику і надалі у своїх наступних роботах. Особливо резонансними були монографії Соломії Павличко «Дискурс модернізму в українській літературі» (1997) та «Фемінізм» (2002), Тамари Гундорової «Femina Melancholica: стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської» (2002), Віри Агеєвої «Жіночий простір (феміністичний дискурс українського модернізму» (2003), Оксани Забужко «Жінка-автор у колоніальній культурі» (1999), «Line Princesse Lointaine: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема» (2001) та «Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (2007), а також ряд колективних монографій і збірників, зокрема «Гендер і культура» (2001), «Гендерна перспектива» (2004) тощо.

Загальним для цих робіт є теза, що період кінця ХІХ – поч. ХХ ст. можна впевнено означити як культурний жіночий ренесанс, письменниці пропонують жінку як альтернативного героя, що Я. Поліщук потрактував як одну із найцікавіших метаморфоз літератури періоду *fin de siècle* [7, с. 154].

У монографії «Міфологічний горизонт українського модернізму», виданій 2002 року, Ярослав Поліщук, послуговуючись методологією міфологічної

(архетипної) критики, робить міфологічну інтерпретацію раннього українського модернізму, акцентуючи увагу на творчості Лесі Українки. Дослідник означив присутність міфологічного чинника в літературі, системно осмисливши його на різних рівнях: архетипно-ініціаційному (кшталтування героя), аналогічному (вироблення символічного культурного коду) та дискретному (творення візійних світів із переосмисленим, естетично самодостатнім міфом, який нерідко називають авторським) [7, с. 18]. Власне, цей останній рівень і вимагає розгляду авторського міфу, яскравим прикладом якого є творчість Лесі Українки. Автор досліджує лише три візійних світи драматурга: античний, середньовічний та поганський.

Цікавою, на наш погляд, є думка дослідника, що модерністське мистецтво переакцентується на духовність людини: «Осягнення простору сучасної душі письменники-модерністи сприймали як своєрідне відкриття людини, принаймні відкриття таких сторін її особистості, які раніше майже не привертали уваги». Я. Поліщук твердить, що «модерністичний дискурс висунув на порядок денний нову парадигму істини, що заперечувала загальноприйнятту на свій час парадигму реальної людини в реальному суспільному та історичному бутті. Модерністи заперечували традиційну модель пізнання, в основі якої лежав культ матеріального світу та людського розуму. Цей модерністичний бунт був започаткований, либонь, ще в новаторських філософських творах Фрідріха Ніцше. Утвердження нових естетичних позицій мистецтва забезпечувало йому не тільки ширший простір творчої свободи, але й певний евристичний простір, тобто розширення можливостей і шансів естетичних відкриттів, новаторства» [7, с. 36]. Ці твердження дають змогу говорити про наявність антропологічних ноток у дослідженні Ярослава Поліщука.

Розбіжність думок науковців іноді вражає, вони ніяк не можуть дійти консенсусу. Проте, схоже, що ця риса притаманна не лише українським науковцям, але й політикам та громадським діячам. Моклиця Марія наполягає на тому, що коли мова заходить про модернізм в українській літературі, то

маємо не програмово організований національно-культурний рух, а сформований внаслідок творчої еволюції окремих митців напрям. Модернізм відкривав нові художні моделі та структури (неоромантизм, неореалізм, імпресіоністичний символізм, метафізичний символізм тощо); намагався охопити елементи різноступеневої стилістики (імпресіонізму, символізму, неокласицизму). Вона встановила визначальні з літературознавчого погляду образні засоби мови у творах, що репрезентують кожен вид модернізму: експресіонізм – гіпербола, алегорія; футуризм – неологізм; символізм – символ; сюрреалізм – метафора [3, с. 230].

Отже, узагальнюючи міркування літературознавців, можемо твердити, що модернізм в українській літературі таки існував, навіть якщо він не був тожний світовому. Українській модернізм не був монолітним явищем, він складався з кількох модернізмів, розмежованих хронологічно та ідейно. Говорити про певні канони модернізму, чіткі його риси і постійні ознаки не доводиться. Оскільки модернізм є сукупністю багатьох течій, з яких чи не кожна виникає як заперечення іншої, то можемо твердити, що кожен з дослідників має рацію, вбачаючи у модернізмі риси, яких не відзначають інші колеги.

Модернізм в Україні протистояв народницькій, хутірській літературі, заперечував її традиційність і канонічність, згідно з кращими зразками світового модернізму.

Український модернізм має власні риси, які хоч і відрізняються від інших літератур, проте не суперечать їм. Тож з упевненістю можемо твердити, що модернізм – це світоглядна, філософська концепція, певна естетика, з якої вже випливає літературний напрям.

В літературі модернізм – це загальна назва літературних напрямів та шкіл ХХ ст., яким притаманні формотворчість, експериментаторство, тяжіння до умовних засобів, антиреалістична спрямованість. Модерністські напрями виникли як заперечення натуралістичної практики в художній царині, обґрунтованій філософією позитивізму. Модерністи, на відміну від

раціоналізму попередників, на перше місце ставили творчу інтуїцію, втаємничення у трансцендентну (за філософією І. Канта ту, що лежить поза межами свідомості і пізнання, тобто не може бути пізнаною) сутність буття. Вищим знанням проголошувалася не наука, а поезія, зважаючи на її феноменальну здатність духовно збагачувати світ, проникати в найінтимніші глибини буття. Модерністи свідомо роблять свою творчість антидемократичною, елітарною.

Таким чином, ми дійшли висновків, що незважаючи на підвищений інтерес з боку науковців до української культури кінця XIX – початку XX століть, мало дослідженими залишаються метаморфози суспільної свідомості, за яких особливої актуальності та пріоритетного розвитку набули теорії художньої творчості ірраціонального, інтуїтивного, алегорично-символічного характеру. В той період людина була мірою культури і в її творенні, і в суспільному функціонуванні, тобто жоден інший відрізок часу так глибоко не зосереджував увагу на людині. Дослідники модернізму дуже рідко пов'язують появу нових форм мистецтва і літератури саме з бажанням виразити потаємні, до того часу не розкриті закутки людської особистості, що у свою чергу незаперечно вказує на антропологізацію свідомості творців зламу століть. Тому, на нашу думку, українська культура кінця XIX – початку XX століть потребує комплексного дослідження саме крізь філософсько-антропологічну призму.

Список використаних джерел

1. Агеєва В. П. Українська імпресіоністична проза / В. П. Агеєва. – К. : Віпол, 1994. – 158 с.
2. Моклиця М. Модернізм – проблема теоретична і психологічна / М. Моклиця // Слово і час. – 2001. – №1. – С. 32–38.
3. Моклиця, М. Модернізм як структура. Філософія. Психологія. Поетика / М. Моклиця. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2002. – 390с.
4. Москалець К. Людина на крижині: Літературна критика та есеїстика / К. Москалець. – К. : Критика, 1999. – 256 с.

5. Павличко С. Виклик стереотипам: нові жіночі голоси в сучасній українській літературі / Соломія Павличко // Павличко С. Фемінізм ; [передм. В. Агеєвої]. – К. : Вид-во «Основи», 2002. – С. 182.
6. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 447 с.
7. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму / Я. Поліщук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 294 с.

Решмедилова О.Н. Философско-антропологические основания украинской культуры эпохи модернизма.

Рассмотрена теоретическая и практическая необходимость исследования украинской культуры конца XIX – начала XX веков в контексте философско-антропологической методологии.

Ключевые слова: философская антропология, украинская культура конца XIX – начала XX веков, философско-антропологическая теория, творчество, модернизм.

Reshmedilova O.M. Philosophic-anthropological bases of the Ukrainian culture of the time of modernism.

In this article the theoretical and practical necessity of study of the Ukrainian culture of the end of the 19-th – beginning of the 20-th century in the context of philosophic-anthropological methodology was analyzed.

Key words: philosophical anthropology, Ukrainian culture of the end of the 19-th – beginning of the 20-th century, philosophic-anthropological theory, creativity, modernism.